

UDK: 1(091):821.512.133.09

Rahmatullo XAIDAROV,
Andijon davlat universiteti katta o'qituvchisi, PhD
E-mail: tillo.r@mail.ru

PhD Sh.Amirxo'jayev taqrizi asosida

ALISHER NAVOIYNING KOMIL INSON KONSEPSIYASI VA YANGI O'ZBEKISTONDA MA'NAVY-MADANIY HAYOT UYG'UNLIGI

Аннотация

Ushbu maqolada Alisher Navoiyning komil inson haqidagi qarashlarining konseptlari, Navoiyning "Komil inson konsepsiyasi" va Yangi O'zbekiston sharoitida komil insonni tarbiyalash masalasidagi ijtimoiy-madaniy munosabatlar tizimli tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Inson, kamolot, konsepsiya, konsept, din, falsafa, Islom, muhit, jamiyat.

КОНЦЕПЦИЯ АЛИШЕРА НАОИ О СОВЕРШЕННОМ ЧЕЛОВЕКЕ И ГАРМОНИИ ДУХОВНОЙ И КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ В НОВОМ УЗБЕКИСТАНЕ

Аннотация

В данной статье систематически анализируются концепции взглядов Алишера Навои на совершенного человека, «Концепция идеального человека» Навои и социокультурные отношения в проблеме воспитания совершенного человека в условиях Нового Узбекистана.

Ключевые слова: Человек, совершенство, концепция, концепт, религия, философия, Ислам, окружающая среда, общество.

ALISHER NAVOIY'S CONCEPTION OF A PERFECT HUMAN AND THE HARMONY OF SPIRITUAL-CULTURAL LIFE IN THE NEW UZBEKISTAN

Annotation

This article systematically analyzes the concepts of Alisher Navoi's views on the perfect person, Navoi's "Concept of the Ideal Man" and sociocultural relations in the problem of raising a perfect person in the conditions of New Uzbekistan.

Key words: Man, perfection, concept, religion, philosophy, Islam, environment, society.

Kirish. Dunyodagi bugungi ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy globallashuv sharoitida inson va uning hayoti, ayniqsa, yosh avlodning ma'naviy dunyosi va axloqiga salbiy ta'sir ko'rsatayotgan turli ijtimoiy-madaniy omillar uchrayib turibdi. Mazkur destruktiv omillarni bartaraf qilishda milliy, diniy-falsafiy va umuminsoniy qadriyat bo'lgan ilmiy meroslardan unumli foydalanish, jahon falsafiy tafakkuri tarixida muhim o'rin tutgan mutafakkirlarning ijtimoiy-falsafiy qarashlari, bugungi ijtimoiy mazmundagi muammolarga yechim sifatida ma'naviy va nazariy asos bo'lib xizmat qilmoqda. Ayni shu ma'noda, jahon falsafasi tarixida muhim o'rin tutgan Nizomiddin Mir Alisher Navoiy falsafiy merosini o'rganish, mutafakkirning inson kamoloti borasidagi qarashlari muhim nazariy va amaliy ahamiyatga molik masalalardandir.

Alisher Navoiyning "Hayrat ul-abror" asarida inson konsepsiyasini o'rganish uchun a) teologik ta'limotlarni o'rganish; b) insonning paydo bo'lishi va kamolot sari intilishi; v) inson borliqda ideallashuvi masalasiga falsafiy izoh berishni ma'qul topdik. Alisher Navoiyning falsafiy qarashlarida insonni bilish shakli va metodlari (gnoseologiya), borliq dunyo manzarasi (ontologiya), xulq-atvor me'yori, prinsiplari, etika kabi masalalar teologik konsept asosida bayon etilgan. Markaziy Osiyoda, xususan, O'zbekistonda navoiyshunoslik maktablari faoliyat yuritayotgan bo'lsa-da, Navoiyning inson qanday yashashi kerak?, ijtimoiy hayot me'yorlariga qanday amal qilishi darkor?, inson tabiat bilan qanday munosabatda bo'lishi, insonning moddiy va ma'naviy yaratuvchanligi kabi masalalar "Hayrat-ul abror" asarining namunasida o'rganilmaganligi tadqiqotimizning dolzarbligini ko'rsatishi bilan birga, ijtimoiy zarurat va ma'naviy buyurtma ekanligini ham ko'rsatadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Alisher Navoiyning inson konsepsiyasida strukturaviy jihatdan borliq haqidagi ta'limot, ya'ni ontologiya - insonga doir bo'lgan nazariyalar, xususan, tafakkur tarzi haqidagi ta'limotlar - "inson va inson", "inson va ijtimoiy guruh", "inson va tabiat", "inson va muhit" munosabatlarining aloqadorlikda rivojlanishi - inson o'zi, atrofdagilar, muhiti darajasida kechayotgan jarayonlarni bilishi

to'rt ustun tarzida o'z ifodasini topgan. Bunda insonning tabiat va jamiyatda mavjud nomaqbul xulq-atvorni isloh qilishi asosiy maqsad qilib olingan. Agarda ratsional bosqichda inson tafakkuri vositasida jarayonlarni xissiy bilish bosqichiga nisbatan xis etish, idroklash, tafakkur qilish kabilar orqali mohiyatini chuqur anglab olsa, ma'naviy faoliyatning mahsuldorligi ta'minlanadi. Shuning uchun bo'lsa kerakki, bunda giposteziyalashuv hodisasi vujudga kelib, munosabatlar tomonlarning ayrim xususiyatlarini fikran mustaqil mohiyatiga aylantirish, ularga ob'yektiv xossalar berish jarayoni kuzatiladiki, buni ma'naviy yaratuvchanlik deb ko'rsatsak bo'ladi. Jumladan, "Inson va tabiat - Inson va tarix(din) - Inson va jamoa - Inson va muhit" munosabatlar majmuasida kamolotga erishish uchun asos sanaladigan xossa ifodalangan.

Kamolotga erishishda mazkur kompendium yaratuvchi inson faoliyatini ta'minlash uchun amal qilishi Navoiyning falsafiy-teologik yondashuvida oliy idealga erishuvchi yo'l sifatida belgilangan. Komil insonni tarbiyalash masalasi bo'yicha yaratilgan falsafiy ta'limotlarda asosiy e'tibor insonning o'ziga qaratiladi. Toki insonning kamolotga intilishi ehtiyoj sifatida namoyon etilmasa, mazmundorlik ta'minlanmagan bo'ladi. Bu immanent "Men"dek ko'rinishga ega bo'lib, insonning munosabatlar tizimida o'zini ifoda etishi rag'batlanuvchi kuchga ega bo'lishni ta'minlaydi. Navoiy kamolotga erishishda e'tiqodning shakllanganligiga alohida e'tibor qaratadi. Irratsional diniy bilim ratsional ilmiy bilimdan aynan e'tiqod tufayli amal qilishini ta'kidlab, F.D.Shleyermaxer diniy bilim ilmiy ma'noda ilmiylikka da'vogar, chunki teologiyada (ilohiyotda) o'zlashtirish va o'zlashtirganga amal qilish e'tiqod va qayg'urish bilan bog'liqdir [1].

Tadqiqot metodologiyasi. "Inson va jamiyat", "Inson va muhit" bog'liqligi komillikni ta'minlashda muhim funksional ahamiyat kasb etib, jamiyatning ma'naviy hayoti insonlarning qadriyatlarini ifodalanishi, ma'naviy madaniyatining ko'rinishi tarzida amal qilinishini nazarda tutadi. Navoiy Islomning asosiy kategoriyalaridan foydalanib, kamolotni me'yoriy rivojlanishini belgilab o'tgan. Bu o'rinda, T.Malikning "Odamiylik mulki" da

keltirilgan yondashuvi ham diniy-axloqiy va madaniylik jihatidan e'tiborlidir. Muallif asarda "Odamning kamoli faqat sog'liq va kuchdan iborat bo'lmay, balki jismonan, aqlan va axloqan yuksalishdan iborat. Odamning jismi, aqli va axloqi turli kasallik va nuqsonlardan uzoq bo'lishi lozim", [2] dedi. Bu asnoda, P.Brajenas reallikda ifodalangan muammolarni badiiy ta'limotlar asosida yechimini topish insonning ichki resurslarini asosiy maqsad sari mobillashtirish deb hisoblaydi. Shu jihat bilan Navoiyning "Komil inson konsepsiyasi"ga e'tibor qaratsak, islomiy hikoyalar, islomiy rivoyat va islomiy hikmat "Inson-Tarix (Din)" tarzidagi munosabatlarda amal qilishini kuzatishimiz mumkin. Yangi O'zbekiston sharoitida komil insonni tarbiyalash masalasi ijtimoiy-madaniy munosabatlarning maqsadlaridan sanalishini nazarda tutsak, komil inson konsepsiyasining integrativ modelini yaratish masalasi dolzarblashadi. Bu holat o'z navbatida faylasuf, sotsiolog, pedagog olimlarni inson va jamiyat masalalari doirasida tadqiqotlar radiusini kengaytirib, o'lchov birligiga ega bo'lgan metodlardan foydalanishni taqozo etadi. Tadqiqotimizning vazifalaridan kelib chiqqan holda "Siz o'zingizdagi qaysi jihatlarni boshqalarga ibrat deb bilasiz?" degan savolga respondentlarning 52% (416 nafar) kamtarlik va odam ajratmaslikni ko'rsatib o'tgan. Yana 34% (272 nafar) respondent sabrli va mehribonlikni alohida ko'rsatib o'tgan. Respondentlarning har ikkala guruh javobining asosida yuksak ma'naviy fazilatlar mujassamlashgan bo'lib, bunda ideal muhim rol o'ynaydi. Bu masala Sharq falsafasida alohida o'rin tutib, sharqona komil inson konsepsiyalarining tarkiblari sifatida ifodalangan [3]. Navoiyning "Komil inson konsepsiyasi"da komil inson diniy-falsafiy va ijtimoiy-falsafiy mazmunda ifodalangan bo'lib, har qanday vaziyatda insonning ma'naviy qiyofasi ulug'lanadi. Jumladan, qanoatga urg'u berib, "Kimki qanoatni o'ziga kasb qilgan bo'lsa, bilki, qanoat uni boy qiladi. Oltin, kumush bilan zebu ziynatlarni boylik deb bilma, balki haqiqiy boylik qanoat boyliklaridir. Qanoat oltini hech qachon yo'qolmaydi. Ana shu oltinni qo'lga kiritib, shu orqali boyishga harakat qil. Kulbada qanoat qilib o'ltirgan darvesh ta'magir podshohdan afzaldir" [4]. Uningcha, qanoat nomaqbul harakatlarni amalga oshirishdan saqlovchi sanalib, uni o'zi uchun kasb qilgan inson "Inson – inson", "Inson – jamiyat" kabi munosabatlarda o'zining nafsini nazorat qila oladi. Bu masalaga bugungi zamon nazari bilan yondashsak, aynan qanoatni o'zi uchun kasb qilmaganlar: noqonuniy yergurushlik; pulni kalbakilashtirish; aldov yo'li bilan birovning mulkiga egalik qilish; o'g'irlik sodir etish kabi ijtimoiy ma'qullanmagan jinoyatlarga qo'l urishlari kuzatiladi.

Alisher Navoiy e'tiqod va iymonni ma'naviy jihatdan insonning rivojlanishini ta'minlash uchun asos deb hisoblab, iymonli va e'tiqodli kishi o'zining xulq-atvorini hamisha nazorat qila olishini ko'rsatib o'tgan. Jumladan, "Har qanday odamning boshiga taqdir bir g'am solsa-yu, lekin uning bir hamdard do'sti bo'lmasa, sirini saqlash uchun tikib qo'ygan lablaringni ipini so'ka olmasa, ko'nglida bor gaplarni birovga to'ka olmasa, dard uning tanasidan chiqqan shu'lanlari alangalatib, tutunini osmonning naryog'iga o'tkazib yuboradi. Balo tig'i ko'ksini yorib, dard uni bir nafasda halok qiladi. Osmon g'am shamoli bilan joniga urib, umrining xirmonini (ko'kka) sovradi" [4].

Ijtimoiy falsafada jamiyatning ma'naviy hayoti tizim sifatida o'rganilib, jamiyatning boshqa sohalar bilan aloqadorligi regulativ funksiyani ta'minlash bilan belgilanadi. S.E.Krapivenskiy bu masalaga tarixiy-falsafiy tarzda yondashib, "Ma'naviy hayot genetik jihatdan jamiyatning boshqa sohalarining hayoti bilan bevosita aloqadordir" [5], deb ko'rsatib o'tadi. Navoiyning Komil inson konsepsiyasida ham jamiyatning hayotini ta'minlovchi va rivojlantiruvchi inson ekanligi belgilangan bo'lib, aynan "Inson-inson", "Inson-siyosiy hokimiyat", "Inson-ijtimoiy makon" kabi munosabatlar tarzida vujudga keladigan ziddiyatlar, qiyinchilik tarzida insondan o'rganish, moslashish, o'zgartirish va rivojlantirish kabilarini taqozo etadi. Tadqiqotchi T.Norov Alisher Navoiyning gumanistik qarashlarini O'zbekistonning ijtimoiy-siyosiy hayoti bilan uyg'unligini o'rganib, "...inson kamolotga yetishguncha juda ko'p azob uqubat, zaxmat chekishini ta'kidlaydi. Qisqa umr davomida odamlar kibru havoga, amal-mansab, o'rin-maqom talashib, umrning qanday o'tganini bilmay qoladilar, deydi

Navoiy" [6], deb ko'rsatgan. Masalani falsafiy mushohada etsak, jamiyat hayotidagi o'zgarish u yoki bu tarzda insonning zimmasida yangi ko'rinishdagi muammoni yuklaydi. Agarda insondagi ma'naviy asos mustahkam poydevorga ega bo'lsa, bu o'zgarishlarga moslashish oson kechadi. Shu sababli bo'lsa kerakki, Alisher Navoiy "Hayrat ul-abror"da iymon, e'tiqod va ishonchga alohida urg'u berib, quyidagicha izohlaydi:

"Buki ko'ngul dersen erur bu yurak,

Ism ko'ngul birla anga mushtarak" [7].

Yangi O'zbekistonning ijtimoiy-siyosiy hayotidagi o'zgarishlar dinamikasining mohiyatiga e'tibor qaratsak, barcha bunyodkorlik inson kamolotini ta'minlashga qaratilganligini kuzatish mumkin. Bunda uy-joy bilan ta'minlash, sog'liqni saqlash, ta'lim-tarbiya berish, ijtimoiy yordam ko'rsatish, kambag'allikdan chiqarish, xususiy ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish kabi masalalardan ko'rinib turibdiki, davlat siyosati darajasida ifodalanishini ijtimoiy davlatni barpo etishni nazarda tutmoqda. Navoiy esa inson kamolotini ta'minlash asosida nafaqat jamiyat taraqqiyotini, balki komil inson modelini dinamik ekanligini, u yoki bu ijobiy sifatlarini o'zlashtirish bilan ta'minlashga ishongan.

M.Muhiddinov "Hayrat ul-abror"dagi so'fiylik g'oyalarini tadqiq qilib, "Navoiy insonni ikki asos – modda va ruhdan iborat deb, insonning qalbini Alloh ilmi, qudrati va nurining maxzani deb qaraganlar. Inson ana shu maxzanni kashf etishi, ruhini kamol toptirib, poklanib, foniylikka yetib, ilohiy olamga yetishishi kerak. Komil inson – ilohiy ilmlarni egallagan, qalbi nurli, har narsadan ogoh odam. Ammo bu yo'l bag'oyat mushkulliklar bilan, Alloh sari poklanib borish bilan amalga oshadi" [8], deydi. Bizningcha ham Navoiy merosida bunyodkorlikning zamirini ma'naviylik tashkil etib, inson tanasining jismoniy rivojlanishi (go'zalligi) va ruhiy faoliyati (psixik) tashkil etishi ta'kidlanadi. Bu masala jahon falsafa tarixida afsuski o'z ifodasini topmagan. Bugungacha Alisher Navoiyning Komil inson konsepsiyasi falsafiy ta'limotlar tizimida o'z aksini topmagan. Bizningcha, bu masalani bir nechta sabablari bor:

birinchidan, komil inson konsepsiyasining sharqona modellari va uning strukturasi bugunga qadar tizimlashtirilmagan; ikkinchidan, Navoiyning barcha ijod namunasidan ma'naviy inson va taqvodor inson konseptlari asosida komil inson konsepsiyasining falsafiy talqini bugungi davrning talab va ehtiyojlari asosida talqin etilmagan. Bunda axloqiy ong, axloqdagi umuminsoniylik masalalari ham alohida e'tiborga olinishi lozim. Chunki axloq Navoiyning qarashlari bo'yicha, jamiyat hayotini ta'minlashda muhim atribut sanalishi, ijtimoiy davlatdorchilikda esa, davlatning regulativ funksiyasi doirasida amalga oshiradigan muhim vazifa sanaladi. Ko'rinib turibdiki, jamiyatning ma'naviy ehtiyoji unda ifodalangan, aniqrog'i jamiyat ravnaqini ta'minlash jarayonida yuzaga kelgan muammoning ijtimoiy jabhasi bilan bog'liqdir. Navoiy ma'naviy inson va taqvodor inson kabi konseptlarni ayri holda tasvir etmagan bo'lsa-da, Haqqa erishish uchun inson qaysi sifatlarini o'zlashtirishi va qaysi xulq-atvorni bajarilishini tasvirlab bergani ijtimoiy ongini shakllantirishga qaratilgandir. Chunki jamiyatda ifodalanadigan ijtimoiy ong o'z funksiyasi doirasida inson kamolotini ham ta'minlash uchun mantiqiy jihatdan xizmat qila oladi [9].

Tahlil va natijalar. Y.Jumaboyev "O'rta Osiyo etikasi ocherklari" nomli asarida inson "... o'z burchini ado etish, dushman ustidan g'alaba qilish yo'lida qahramonlarcha o'z jonlaridan kechishga, har qanday mashaqqatlarga bardosh berishga, sevgi, muhabbatdan kechishga, o'z qabiladoshlarining or-nomusi uchun to oxirigacha kurashishga shay" [10] turganliklarini qayd etadi. Navoiy esa bu masalaning ildizini insonning siyratida ko'radi. Shu jumladan bo'lsa kerakki, "Mevali daraxtning shohi qancha meva bermasin, tergan kishi unga shuncha ko'p tosh otadi. Kon qancha ko'p pok gavhar bersa, konchi uning ko'ksini shuncha ko'p chok qiladi. Sham uyning ichu tashini qancha yaxshi yoritsa, uy egasi uning boshini shuncha ko'p uzadi" [4]. Shu tarzda ma'naviyat xulq-atvorining mazmun va mohiyatini belgilovchi sanaladi. M.K.Mamardashvili "Как я понимаю философию" nomli asarida ijtimoiy borliq o'zida ichki element tarzida harakatlarning mazmunini ifodalaydi [11], deb tizimli aloqadorlikning amal qilishini ko'rsatib o'tgan. Navoiy

ham o'z zamonasida mavjud bo'lgan muammolarni ma'naviy inson va taqvodor inson konseptlarini ideallashtirish bilan tasvirlab bergan. Natijada ijtimoiy ongning shakllanishida bugun va kelajak tarzida vaqt oralig'ini makon va zamon tarzida tasvirlab bergan. Har qanday yaratuvchanlikning sub'yekti ham, ob'yekti ham inson sanalishini nazarda tutgan mutafakkir kamolot uchun ideal muhimligini anglab, Haq taoloni yaratuvchanlik va bunyodkorlik, barchasini biluvchi va tartibga keltiruvchi tarzida idrok etib, Odam va Havoni yaratuvchisi va kamolotini ta'minlovchisi ekanligini aynan islomning asosiy manbasi Qur'oni karimda ko'rgan. Navoiyning ijtimoiy-falsafiy qarashlarini o'tmish va bugun tarzida o'rgangan tadqiqotchilar ham bu masalani e'tirof etib, ma'naviy inson konseptidan ko'ra, taqvodor inson konseptini ustuvor qo'yishadi. Bu masalani "Hayotdan keyingi hayot" nomli asar muallifi Raymond Moudi rivojlanishda tashqi omillarning ta'sir darajasining sezilarli va sezilarli emas tarzida o'rganib, aynan idealga intilish keyingi hayotning mazmundorligini ta'minlovchi sanalishini ko'rsatib o'tgan[12].

Tadqiqotchi zarurat tarzida insonda ifodalanishi shart bo'lgan sifatlarni alohida belgilab o'tmagan bo'lsa-da, Navoiyning merosida turli hikoyalarning kulminatsion nuqtasi tarzida insoniylik, ma'naviylik va taqvodorlik o'zaro bog'liq, bir-birini ta'minlovchi va rivojlantiruvchi ekanligi asoslab berilgan. Asoslashda esa ma'naviy inson va taqvodor inson konseptlari me'yorni ifodalab beruvchi va tartibga keltiruvchi tarzida beligangan.

Masalaga ratsional nuqtai nazar bilan yondashsak, jamiyat rivojlanishida ma'naviy inson va taqvodor inson modellarining roli belgilovchi ekanligini kuzatishimiz mumkin. Chunki Navoiyning komil inson konsepsiyasida quyidagi prinsiplar belgilovchi va ta'minlovchi sanaladi: xulq-atvorda

kuzatiladigan xossalarning birligi; xulq-atvorda invariantlikning ifodalanganligi; xulq-atvorda krossituativlikning ifodalanishi.

Xulosa va takliflar. Bugun turli vositalar asosida milliylikka putur yetkazuvchi va iste'molchi inson modelini targ'ib qilinishini avj olganligini inobatga olsak, ma'naviy inson konsepti nafaqat milliy qiyofada balki, milliy hayot tarzida ham ifodalanib, regulativ hamda yo'naltiruvchi funksiyalarni bajara oladi:

birinchidan, komillik masalasiga tarixiy-falsafiy tarzda yondashganda, ma'naviy hayot genetik jihatdan jamiyatning boshqa sohalarining hayoti bilan bevosita aloqador bo'lib, Navoiyning "Komil inson konsepsiyasi"da takomillashgan tarzda ifodalanib, jamiyatning ma'naviy hayoti insonlarning xulq-atvorida kuzatiladigan xossalarning birligi; xulq-atvorda invariantlikni ifodalanganligi; xulq-atvorda krossituativlikni ifodalanishi tarzida namoyon etilgan;

ikkinchidan, "Hayrat ul-abror"da tasvirlangan komil inson modeli Yangi O'zbekistonning ma'naviy hayoti bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bog'liqlik fe'l-atvor ko'rinishida o'z aksini topgandir. Bu o'z navbatida "Siyosiy amaliyot – Mafkuraviy tamoyillar – Inson – Ijtimoiy-iqtisodiy faoliyat = Ijtimoiy-siyosiy jarayon" asosida bunyodkor insonning yaratuvchanligini namoyon etishida, a) ma'naviyat (individual, jamiyat ma'naviyati); b) ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlar muhayyo etilishi shartligini ko'rsatadi.

uchinchidan, Mir Alisher Navoiy ilmiy merosida bunyodkorlikning zamirini ma'naviylik, insonning jismoniy rivojlanishi (go'zalligi) va ruhiy faoliyati tashkil etilishi ko'rsatib o'tilgan bo'lib, yozuvchiy olimlar oldiga barkamol yoshlar masalasiga bag'ishlangan risolalar sonini ko'paytirish va targ'ib qilish vazifasini qo'yadi.

ADABIYOTLAR

1. Шлейермахер Ф.Д. Речи о религии к образованным людям, её презирающим. Монологи. –СПб.: «Алетейя», 1994.
2. Тоҳир Малик. "Одамийлик мулки" – Ҳусну хулқ" (Ахлоқ китоби). – Т.: "Тоҳир МАЛИК номидаги нашриёт уйи", 2022. – Б. 15
3. Шарқ фалсафаси. Масъул муҳаррирлар: Иброҳимов Н.И., Аҳмедова М.А. Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2006. – Б. 231-248
4. Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. (Яхшилар ҳайрати). Насрий баён қилувчи А.Ҳайитметов. – Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974. –Б. 59
5. Крапивенский С.Э. Социальная философия: Учебник для студентов вузов. – М.: Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 1998. –С. 215
6. Норов Т.О. Алишер Навоий инсонпарварлик қарашларининг мустақил Ўзбекистон ижтимоий-сиёсий ҳаёти билан уйғунлиги // Диссертация автореферати. –Т.: 2019 – Б.14
7. Алишер Навоий. Ҳамса. – Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. – Б. 13
8. Мухиддинов М. "Ҳайрат ул-аброр"да сўфийлар сиймоси". Алишер Навоий ва XXI аср. –Т.: «ZEBO PRINTS» МСНҲ bosmaxonasi. 2021 – Б. 29
9. Ильенков Э.В. диалектическая логика. – М.: 1984. –С. 165
10. Жумабоев Й. Ўрта Осиё этикаси очерклари . – Т.: "Ўзбекистон", 1980. –Б. 19
11. Жумабоев Й. Ўрта Осиё этикаси очерклари . – Т.: "Ўзбекистон", 1980. –Б. 19
12. Moode R.A. Life After Life: The Investigation of a Phenomenon-Survival of Bodily Death. N.-Y., 1976. P.36